

УДК 316.342:371:303.1]
(477)

ЛІНА МАЛИШ,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Національного університету "Києво-Могилянська академія"

Соціальна детермінація освітніх досягнень української молоді

Анотація

У статті презентовано результати вивчення соціальної детермінації освітніх досягнень української молоді, базовані на даних двох опитувань "Перехід від освіти до праці", проведених 2007 року Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення Європейської освітньої фундації та Світового банку за вибіркою, репрезентативною для українців віком 15–34 роки, які впродовж 2001–2006 років припиняли або переривали на один рік та більше формальну освіту. Соціальна детермінація освітніх досягнень розглядалася як складний процес, який включає внутрішньогенераційний та міжгенераційний рівні. Перший рівень пов'язаний з існуванням однотипного підбору за статусом. Другий — із впливом на різні види освітніх досягнень (рівень умінь та навичок, навчальну успішність, освітню спеціалізацію, освітньо-кваліфікаційний рівень) соціального походження. Засобами регресійного аналізу було визначено соціальні чинники окремих видів освітніх досягнень і засобами логічного аналізу описано загальний механізм їхньої соціальної детермінації.

Ключові слова: освітні досягнення, освітня нерівність, соціальна структура, освітня гомогамія

Разом із владою, багатством та престижем знання належать до переліку дефіцитних ресурсів, обсяг яких зумовлює інтегральну позицію індивіда у просторі соціальних нерівностей, пов'язану зі специфічним набором життєвих можливостей. Численні соціологічні дослідження фіксують факт міжпоколінного відтворення нерівномірного розподілу перелічених благ внаслідок стійкості притаманних суспільству соціоструктурних ієрархій та

відносної закритості їхніх вищих щаблів. Стабільність стратифікаційних порядків підтримується соціальними інститутами через сукупність норм, цінностей та санкцій, зокрема, регулювання процесу здобуття індивідами важливих для їхньої подальшої професійної діяльності знань та пов'язаних із ними вмій та навичок здійснюється освітньою інституцією.

Багатоманіття проявів нерівності в освітніх можливостях можна звести, згідно із класифікацією Р.Ериксона та Ж.Джонсона, до двох основних груп, перша з яких — це відмінності в навчальній успішності, зумовлені соціальним походженням, а друга — розбіжності у схильності вихідців з різних класів до продовження навчання на вищому освітньому рівні [Erikson, Johnson, 1996]. При цьому головним джерелом нерівностей обох типів є соціальне походження індивіда, хоча його вплив у першому випадку є первинним, безпосереднім, тоді як у другому — вторинним, опосередковуваним первинним (детальний опис головних соціологічних підходів до вивчення впливу соціального походження на освітні досягнення подано у роботі Світлани Оксамитної “Міжгенераційна класова та освітня мобільність” [Оксамитна, 2011: с. 60–63]).

Загалом відтворення соціальної структури освітньою інституцією дістає прояв у зумовленості соціальним походженням таких видів освітніх досягнень, як рівень набутих під час навчання знань, умій та навичок; навчальна успішність; напрям підготовки; здобутий освітньо-кваліфікаційний рівень. Крім того, паралельно до міжгенераційної трансляції соціальних позицій існує внутрішньогенераційна, яка виявляється в тяжінні індивіда формувати своє найближче оточення, передусім що стосується шлюбних партнерів, зі статусними характеристиками, подібними до власних. Зрештою, гомогенність батьківської сім'ї за освітньою ознакою, насамперед за наявності у батьків високого рівня освіти, також є впливовим чинником соціального відтворення. Метою пропонованої розвідки є набуття цілісного уявлення про соціальну детермінацію освітніх досягнень українців як комплексного та багаторівневого процесу, окремі складники якого є взаємопов'язаними.

Емпіричне підґрунтя дослідження та основні зміни

Дослідницькі висновки базуються на даних двох опитувань “Перехід від освіти до праці”, проведених 2007 року Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення Європейської освітньої фундації та Світового банку за вибіркою, репрезентативною для жителів України віком 15–34 роки, котрі впродовж 2001–2006 років припиняли або переривали на рік чи більше формальну освіту ($N = 4123$ після зважування масиву з урахуванням кількості потенційних респондентів у домогосподарстві, із них для першого опитування $N = 2015$, для другого $N = 2108$).

Під *освітніми досягненнями* у пропонованому дослідженні мали на увазі основні результати навчальної діяльності індивіда, зокрема:

- рівень набутих знань, умій та навичок, що його вимірювали індексом базових умій та навичок, інтегральним показником рівня володіння

вміннями користуватися комп'ютером, письмово викладати думки, спілкуватися, вирішувати проблеми й використовувати математичні розрахунки. Індекс побудовано регресійним методом, а його значення є стандартизованими¹;

- навчальна успішність, яку визначали через середній бал (за 5-бальною шкалою) атестата чи іншого документа, отриманого по завершенні безперервного навчання²;
- освітня спеціалізація, яку фіксували за стандартною класифікацією напрямів навчання, застосовуваною UNESCO: освіта; мистецтво та гуманітарні науки; соціальні науки, бізнес та право³; точні та природничі науки⁴; інженерні, обробні та будівельні галузі; сільське господарство⁵; охорона здоров'я та соціальне забезпечення; служби безпеки⁶;
- освітньо-кваліфікаційний рівень, який визначали за освітньою класифікацією CASMIN, шкала якої представлена альтернативами: неповна середня освіта (включно з початковою освітою та неповною середньою освітою разом з ПТУ), повна середня освіта (включно з повною середньою освітою разом з ПТУ), базова вища освіта, повна вища освіта (включно з науковими ступенями).

Також при аналізі даних застосовувалася низка змінних, якими визначався вплив родинного середовища на освітні досягнення.

Класову належність батьків визначали за схемою EGP, що включала такі класи: вищий службовий клас, нижчий службовий клас, клас працівників рутинної нефізичної праці, клас дрібних власників та самозайнятих, клас кваліфікованих робітників, клас напів- та некваліфікованих робітників.

Освітній рівень батьків вимірювали за описаною вище освітньою класифікацією CASMIN.

Престиж зайнятості батьків визначався за Стандартною міжнародною шкалою престижу занять (Standard International Occupational Prestige Scale, SIOPS), розробленою Д.Трейманом.

1 Детальний опис процедури побудови індексу подано у: [Малиш, Виноградов, 2011].

2 Наявні в масиві дані щодо середнього балу респондента, виміряного за різними шкалами (за 5-бальною, за 12-бальною, за 100-бальною системами), були перекодовані у 5-бальну шкалу згідно із прийнятими Міністерством освіти і науки України стандартами.

3 Включають соціальні та поведінкові науки, журналістику, спеціальності, пов'язані зі збереженням інформації, торгівлю, фінанси, менеджмент, право.

4 Включають науки про життя, фізичні науки, математику та статистику, комп'ютерні науки.

5 Включають сільське, лісове та риболовне господарство і ветеринарію.

6 Включають сферу обслуговування, транспорт, охорону довкілля та службу безпеки.

Бали за шкалою престижу та класова належність респондента та його батьків було отримано шляхом перекодування відповідних значень Міжнародної стандартної класифікації занять 1988 (International Standard Classification of Occupation 1988, ISCO88). Шкали змінних, що фіксують класову належність й освітній рівень батьків, а також освітній рівень респондента, доповнено категорією “інформація невідома” задля збереження максимальної кількості кейсів для подальшого аналізу.

Ще одна змінна, використана при аналізі — *тип населеного пункту*, де мешкає індивід. Поселенські відмінності за кількістю ресурсів та життєвих можливостей відображає виокремлення двох груп молоді: мешканців великих міст (включно із жителями мегаполісів та великих міст) і тих, хто проживає в невеликих містах та сільській місцевості (до них віднесено населення сіл, СМТ, малих міст та середніх міст).

Гомогенність оточення індивіда за освітнім рівнем

Відтворення структури суспільства на внутрішньогенераційному рівні дістає прояв у подібності статусних характеристик індивіда та його найближчого оточення. Поширеність однотипного підбору за статусом (*assortative mating by status*) при виборі шлюбного партнера, який має наслідком статусну гомогамію (*status homogamy*) — збіг статусних характеристик чоловіка та дружини, — доволі часто розглядається соціологами. У численних розвідках було встановлено, що частка гомогамних шлюбів варіює залежно від того, який параметр розглядається: загалом вона є вищою для культурних, аніж для структурних чинників [Jacobs, Furstenberg, 1986; Kalmijn, 1994; Kalmijn, 1998; Van Leeuwen, 2002; Dribe, Lundh, 2009; Schwartz, 2010].

Серед студій статусної гомогамії особливе місце посідає вивчення освітньої гомогамії (*educational homogamy*). Інтенсивність розвитку цього напрямку зумовлена кількома причинами: передусім в умовах розвиненого індустріального суспільства освіта є важливим чинником визначення позиції індивіда на ринку праці, а також відображає притаманні індивідові культурні ресурси, що зумовлюють його преференції у виборі шлюбного партнера [Blossfeld, Timm, 2003: p. 2]. Крім того, про важливість цього параметра вибору чоловіка чи дружини свідчить значна частка гомогамних за освітнім рівнем подружніх пар: у більшості європейських країн вона перевищує 50% від загальної кількості їх [Domański, Przybysz, 2007: p. 505]¹.

Дані опитувань “Перехід від освіти до роботи” дали змогу визначити поширеність освітньої гомогамії як у сім’ях молодих українців, так і серед їхніх батьків². Зведені дані стосовно поширеності освітньої гомогамії у різних ти-

¹ У згаданому дослідженні країн-учасниць Європейського соціального дослідження 2004–2005 років ця частка була меншою лише в Ісландії та Ірландії і становила 41,5% та 49,3% відповідно.

² Розглядали як молодих українців, які перебувають в зареєстрованому шлюбі, так і тих, хто живе разом без його оформлення. Частка тих, хто живе в незареєстрованому шлюбі, серед опитаних становила 4,8% від загалу опитаних.

пах населених пунктів подано у таблиці 1¹. Загалом це явище є поширенішим у сім'ях батьків, аніж дітей, і це фіксується як стосовно великих міст, так і невеликих міст та сіл, де частки гомогамних шлюбів є приблизно рівними.

Таблиця 1

Поширеність освітньої гомогамії у сім'ях молодих українців та їхніх батьків^a

Показники	Загалом		Великі міста		Невеликі міста та села	
	Батьки	Діти	Батьки	Діти	Батьки	Діти
Частка гомогамних шлюбів,%	63,5	51,3	64,7	51,5	62,6	51,2
τ	0,493	0,414	0,488	0,382	0,46	0,368

^a Усі коефіцієнти значимі на рівні $p < 0,001$.

Детальніший розгляд процесу відтворення освітніх рівнів членами подружжя дає підстави твердити, що для міських чоловіків найкраще відтворюваним освітнім рівнем є вища освіта (серед батьків дружину з вищою освітою має 71,0% опитаних, а серед синів — 70,8%). Для міських жінок серед матерів найкраще відтворюється рівень повної середньої освіти (74%), а серед доньок — повної вищої (59,7%). Серед чоловіків старшого віку із невеликих міст та сіл найбільша частка гомогамних шлюбів спостерігається для рівня неповної середньої освіти (69,2%), а для молодших — для рівнів повної вищої та повної середньої освіти (59,3% та 58,0% відповідно). Для жінок обох вікових категорій із вказаних типів населених пунктів найкраще відтворюваним освітнім рівнем виявилася повна середня освіта: частка гомогамних шлюбів для матерів становила 79,5%, а для доньок — 70,1%.

Для рівня повної вищої освіти простежується відтворення гомогамності шлюбу. Так, для тих сімей, де батьки мали повну вищу освіту, частка дітей, у сім'ї яких члени подружжя мають вищу освіту, сягнула 56,5%. Водночас частка дітей з таких родин, які мали гетерогамну за освітнім рівнем сім'ю, становила лише 36,4%, що є найнижчим показником порівняно із сім'ями, де батьки мали інший освітній рівень. При цьому між змінними, які фіксують тип сім'ї батьків та дітей, наявний помірний зв'язок (V Крамера становить 0,241, $p < 0,001$)². Для родин, де батьки мають неповну вищу освіту, спосте-

¹ Оскільки інформація щодо того, в якому типі населеного пункту пройшло дитинство респондента, в масиві була відсутня, розподіл батьківських сімей за типом населених пунктів здійснено на підставі даних щодо місця проживання респондента на момент опитування. Для обчислення показника гомогамії в сім'ї респондента використовували дані про його освіту та освіту партнера на момент проведення опитування.

² Змінні фіксують тип сім'ї у такий спосіб: члени подружжя мають повну вищу освіту; члени подружжя мають неповну вищу освіту; члени подружжя мають повну середню освіту; члени подружжя мають неповну середню освіту; члени подружжя мають початкову освіту; освітній рівень членів подружжя є різним.

рігається як створення дітьми гомогамного подружжя, члени якого мають неповну вищу освіту (для 18,7% батьків з цієї категорії), так і створення сім'ї, де чоловік і дружина мають повну вищу освіту (ще для 20,4% батьків).

Указані тенденції дали підстави висунути гіпотезу стосовно того, що на міжгенераційне відтворення освітніх досягнень може впливати наявність у гомогамної сім'ї переваги у вигляді вищого рівня культурного капіталу. Для перевірки гіпотези в масиві було створено нову змінну “гомогамність сім'ї”, яка утворює дихотомію: гомогамна сім'я (наявність в обох батьків вищої освіти¹) і гетерогамна сім'я (відсутність вищої освіти принаймні в одного із батьків), використовувану як предиктор регресійних моделей.

Соціальні чинники вмінь та навичок

Відтворення соціальної структури навчальними закладами відбувається передусім через відмінності у рівні набутих умінь та навичок у осіб різного соціального походження, доступ яких до знань також є неоднаковим.

За Б.Бернштайном мовні практики індивідів суттєво відрізняються залежно від верстви, до якої вони належать: якщо діти робітників використовують обмежений мовний код, то вихідці із середнього класу — вдосконалений. Саме другий тип коду, пов'язаний зі схопленням сутнісних рис об'єктів чи процесів та вмінням бачити їх як системи зі складною структурою, уможливує розвиток абстрактного мислення й аналітичних здібностей, необхідних для успішного опанування навчальної програми [Bernstein, 2003a]. Крім того, культурні практики вихідців з різного середовища також є відмінними: чим вищим є рівень культурного капіталу батьків індивіда, тим краще він є обізнаним з мистецтвом, тим активніше долучається до відвідування театрів чи виставок, читання книжок тощо, а отже, має значний обсяг знань, які не викладаються у процесі навчання, але володіння якими суттєво спрощує його перебіг [Bourdieu, 1966; Bourdieu, Passeron, 1979].

Вплив соціального походження на набуті знання та уміння визначався засобами загальної лінійної моделі, де як залежну змінну використано описаний вище індекс базових умінь та навичок. Соціальне походження індивіда визначали через класову належність, освітній рівень та престиж зайнятості його батьків, а також гомогамність батьківської родини. Додатково було побудовано регресійну модель, до якої було додано змінні, котрі фіксували тип населеного пункту, стать респондента та його освітній рівень², що вможливило контроль впливу соціального походження³. Параметри обох моделей подано в таблиці 2.

1 У даному випадку йдеться про наявність будь-якого рівня вищої освіти — як повної, так і неповної.

2 Оскільки в масиві містилася інформація щодо актуального рівня умінь респондента, його освітньо-кваліфікаційний рівень теж визначався на момент опитування.

3 Висновки базуються на даних опитування “Перехід від освіти до праці”, проведеного на замовлення Світового банку (N = 2108).

Соціальні чинники рівня умінь^a

Чинники	Модель 1		Модель 2	
	B	Значимість	B	Значимість
Константа	-0,692	$p < 0,001$	0,305	0,001
Престиж зайнятості батька	0,014	$p < 0,001$	0,007	0,001
Освітня гомогамність батьківської сім'ї				
Гомогамна сім'я	0,444	$p < 0,001$	0,255	$p < 0,001$
Гетерогамна сім'я				
Освіта респондента				
Невідома			-0,320	$p < 0,001$
Неповна середня (включно з ПТУ)			-1,170	$p < 0,001$
Повна середня (включаючи ПТУ)			-1,003	$p < 0,001$
Неповна вища			-0,568	$p < 0,001$
Повна вища				
Тип населеного пункту				
Невелике місто або село			-0,117	0,013
Велике місто				
R^2	0,116	0,299		

^a Референтні категорії виділено курсивом.

Значимими предикторами моделі виявилися такі пов'язані із соціальним походженням чинники, як престиж зайнятості батька та освітня гомогамність батьківської сім'ї, що разом пояснюють 11,6% варіації рівня базових умінь індивіда. Їхній вплив відповідає положенням концепцій Бурдьє та Бернштайна: високий рівень культурного капіталу родини, зокрема наявність в обох батьків вищої освіти, сприяє підвищенню рівня вмінь, який так само зростає у разі збільшення престижу зайнятості матері (модель 1 таблиці 2).

Вплив перелічених чинників зберігається і за умови додавання до моделі предикторів, які фіксують тип населеного пункту та рівень освіти респондента (модель 2 таблиці 2). Крім того, цілком очікуваними є вищі значення рівня умінь в осіб із вищою освітою й у мешканців великих міст порівняно з тими, хто проживає у невеликих містах та селах. Водночас гендерних відмінностей у рівні умінь виявлено не було.

Соціальні чинники навчальної успішності

Із дослідженнями рівня умінь та навичок вихідців з різних верств тісно пов'язані студії їхньої навчальної успішності. Дослідники вказують на існу-

вання п'яти основних груп чинників оцінок, що стосуються самого суб'єкта навчання; характеристик викладацького складу; конкретної опановуваної дисципліни; напряму освітньої підготовки загалом та особливостей навчального закладу [Hu, 2005: р. 10–14]. Соціальне походження відноситься до першої з перелічених груп чинників.

Успішне вивчення тих чи інших предметів вимагає не лише відповідних здібностей індивіда, а й попередньої підготовки, можливості виділення значної кількості часу для навчання та доступу до знань (наприклад, у вигляді додаткової літератури чи занять з репетитором). Звідси шанси на добре володіння передбаченими програмою уміннями та навичками від самого початку є нерівними у вихідців з різного середовища, що дістає прояв і в їхніх оцінках. З іншого боку, перелік базових знань, що їх має здобути учень, більшою мірою відповідає практикам представників середнього класу, а це також зменшує шанси на високу оцінку у вихідців із робітничого середовища [Bernstein, 2003b].

З'ясування міри зумовленості оцінок індивідів соціальним походженням в українському суспільстві було здійснено засобами порядкової регресії, залежною змінною виступав середній бал за навчання згідно з документом про найвищий здобутий освітній рівень. Для коректної інтерпретації результатів аналізу в залежній змінній було об'єднано показники осіб, середній бал яких варіював у межах від 1 до 3, унаслідок незначного наповнення перших двох категорій. Вибір порядкової регресії продиктований тим, що після гармонізації різних освітніх шкал, за якими вимірювалася успішність респондентів, шкала отриманої змінної не могла вважатися неперервною. Припущення щодо рівності значень регресійних коефіцієнтів для всіх логітів у процесі аналізу спростовано не було.

Перелік чинників успішності, пов'язаних із соціальним походженням, аналогічний описаному для інших моделей, — це класова належність, освітній рівень та престиж зайнятості батьків респондента, а також гомогамність батьківської родини. Крім того, до регресійного рівняння було включено змінні, які фіксували тип населеного пункту, стать респондента та його освітній рівень. Останній було додано для контролю ефекту селективності, позаяк шанси на перехід з одного освітньо-кваліфікаційного рівня на інший визначаються, зокрема, й оцінками індивіда (табл. 3)¹.

З-поміж усіх чинників, пов'язаних із соціальним походженням, значимий вплив на успішність індивіда справляє рівень освітньої гомогамії сім'ї: за наявності в обох батьків вищої освіти індивід має вищі шанси на отримання високих оцінок. Крім того, особи з вищою освітою з більшою ймовірністю матимуть вищі оцінки порівняно з тими, хто має лише середню освіту (повну чи неповну), а жінки — порівняно з чоловіками. Зауважмо, що відмінностей у шансах мати вищу оцінку серед мешканців різних типів населених пунктів виявлено не було. Перелічені предиктори вкупі вможливають опис 12,4% варіативності залежної змінної. За умов включення до моделі лише змінної, яка визначає гомогамність батьківської родини за

¹ Висновки базуються на даних опитування “Перехід від освіти до праці”, проведеного на замовлення Світового банку ($N = 2108$).

освітнім рівнем, можливий опис лише 2,8% її варіативності, на підставі чого можна стверджувати про достатньо слабку зумовленість оцінок походженням.

Таблиця 3

Соціальні чинники навчальної успішності^a

	Параметри	Оцінка параметра	Значимість
Поріг	Оцінка = 3	-3,123	$p < 0,001$
	Оцінка = 4	0,344	$p < 0,001$
Коефіцієнти	Освіта респондента		
	Невідома	-0,941	$p < 0,001$
	Неповна середня (включно з ПТУ)	-1,404	$p < 0,001$
	Повна середня (включно з ПТУ)	-0,712	$p < 0,001$
	Неповна вища	-0,227	0,096
	<i>Повна вища</i>		
	Стать респондента		
	Чоловік	-0,804	$p < 0,001$
	<i>Жінка</i>		
	Освітня гомогамність батьківської сім'ї		
	Гомогамна сім'я	0,487	$p < 0,001$
	<i>Гетерогамна сім'я</i>		
R^2 (Нагелкерк)		0,124	

^a Референтні категорії виділені курсивом.

Соціальні чинники вибору напрямку освітньої підготовки

Поряд із прямим впливом соціального походження на рівень здобутих умінь та навичок і навчальну успішність, а також його опосередкованим впливом на освітню стратегію і траєкторію індивіда існує також його змішаний вплив на освітні досягнення, який виявляється через вибір освітньої спеціалізації. Престиж різних професій та занять у суспільстві є неоднаковим, що зумовлює і різну привабливість для молодих людей тих чи тих напрямів освітньої підготовки, а отже, і різну кількість претендентів на відповідні місця у навчальних закладах. Можливості їх посісти є вищими в осіб, котрі мають вищі оцінки під час певної форми вступних випробовувань, в чому опосередковано виявляється вплив соціального походження. Кращі фінансові можливості родини також можуть допомогти при вступі на престижну спеціальність через обрання платної форми навчання.

Крім того, вибір певної освітньої спеціалізації диктується позицією батьків на ринку праці та пов'язаними з нею родинними ціннісними орієнтаціями, що є проявом прямого впливу соціального походження.

Дані численних емпіричних розвідок підтверджують наявність описаних впливів. Так, вихідці з родин, де батьки обіймають керівні посади, більш схильні обирати опанування права чи медицини, тоді як представники середнього класу тяжіють до вивчення мов [Bourdieu, 1979; Bourdieu, 1984; Веблен, 1984]. Так само до навчання за престижними спеціальностями прагнуть і особи із заможних сімей [Oosterbeek, Webbink, 1997] та індивіди, які мають хорошу навчальну успішність [Bratti, 2006]. Молоді люди, які походять із малозабезпечених сімей, аби уникнути зайвих ризиків, обирають напрями, на які легше вступити, зокрема гуманітарні [Montmarquette, Canpings, Mahseredjian, 2002] або технічні [Oosterbeek, Webbink, 1997].

Щоб перевірити, чи спостерігатимуться вказані закономірності для українського суспільства, напрями першої освіти індивідів, виокремлені за класифікацією UNESCO, було об'єднано у три групи:

- освітні напрями з високою престижністю (бізнес та управління, право, охорона здоров'я, журналістика та інформація);
- освітні напрями із середньою престижністю (мистецтво, гуманітарні науки, соціальні та поведінкові науки, інженерія та інженерна справа, архітектура та будівництво, освіта);
- освітні напрями з низькою престижністю (науки про життя, фізичні науки, математика і статистика, комп'ютерні науки, виробничі та обробні галузі, сільське, лісове та риболовне господарство, ветеринарія, транспорт, охорона довкілля, сфера обслуговування, служби безпеки, соціальне забезпечення).

Групування було здійснено на підставі висновків описаних вище досліджень закордонних науковців з урахуванням даних вітчизняних науковців стосовно престижу професій та занять в українському суспільстві [Оксамитна, Стукало, 2012].

Дослідницькі припущення щодо впливу соціального походження на вибір напрямку освітньої підготовки перевіряли засобами мультиноміальної регресії, де залежною змінною виступала престижність напрямку навчання. Для жінок та чоловіків було побудовано окремі регресійні рівняння з огляду на гендерні відмінності у виборі напрямку освітньої підготовки [Малиш, Виноградов, 2010: с. 92].

Як незалежні змінні моделей було використано класову належність, освітній рівень, престиж заняття батьків та освітню гомогамність батьківської родини (як чинники, що описують соціальне походження), а також тип населеного пункту (див. табл. 4).

Дані аналізу свідчать, що вплив соціального походження на вибір напрямку підготовки має гендерні відмінності: для чоловіків він виявляється через освітню гомогамність батьківської сім'ї, тоді як у жінок — через престиж зайнятості матері. При цьому для чоловіків наявність вищої освіти в обох батьків значимо підвищує шанси на навчання за напрямом із високим рівнем престижу порівняно з низьким, тоді як зростання шансів на здобуття спеціальності середнього престижу вона вже не зумовлює. У жінок зростан-

ня престижу зайнятості матері посилює ймовірність мати спеціальність із вищим рівнем престижу. Серед представників обох статей спостерігається менша ймовірність мати спеціалізацію високого та середнього рівня престижу для мешканців невеликих міст та сіл порівняно із жителями великих міст.

Таблиця 4

**Соціальні чинники напрямку освітньої підготовки
(освітні напрями з високою та середньою престижністю vs
напрями з низькою престижністю)^a**

Чинники	Напрямок із високою престижністю		Напрямок із середньою престижністю	
	B	Значимість	B	Значимість
Чоловіки, R^2 (Нагелькерк) = 0,052				
Константа	-0,728	$p < 0,001$	0,917	$p < 0,001$
Освітня гомогамність батьківської сім'ї				
Гомогамна сім'я	0,931	$p < 0,001$	0,087	0,526
<i>Гетерогамна сім'я</i>				
Тип населеного пункту				
Невелике місто або село	-0,819	$p < 0,001$	-0,493	$p < 0,001$
<i>Велике місто</i>				
Жінки, R^2 (Нагелькерк) = 0,054				
Константа	-0,570	0,02	-1,072	$p < 0,001$
Престиж зайнятості матері	0,028	$p < 0,001$	0,035	$p < 0,001$
Тип населеного пункту				
Невелике місто або село	-0,368	0,01	-0,364	0,014
<i>Велике місто</i>				

^a Референтні категорії виділено курсивом.

Вплив указаних чинників є незначним: всі вказані предиктори обох моделей пояснюють трохи більше як 5% варіативності залежної змінної, а чинники, які описують соціальне походження, пояснюють 3,1% варіативності вибору освітнього напрямку у чоловіків та 4,7% — у жінок. Водночас характер впливу відповідає висновкам, зробленим закордонними науковцями: підвищення позиції батьків індивіда в соціальному просторі зумовлює зростання ймовірності вибору ним престижнішого напрямку освітньої підготовки.

Соціальні чинники освітніх стратегій

Відмінності в доступі до різних освітньо-кваліфікаційних рівнів у вихідців із різних соціальних верств є одним із найпоширеніших аспектів ви-

вчення освітньої нерівності. При цьому незалежно від дослідницької методології висновки, отримані в різних дослідженнях, мають багато спільного. Загалом науковці констатують наявність відмінностей у доступі до вищих освітніх рівнів для вихідців із різних верств та значну інерційність, притаманну освітнім нерівностям, які доволі повільно змінюються від однієї вікової когорти до іншої [Vallet, Selz, 2007]. Подібність впливу походження на освітні досягнення індивідів, належних до різних вікових когорт, зафіксована і вітчизняними дослідниками [Oksamytna, Khmelko, 2007; Оксамитна, 2011]¹.

Для доповнення наявної інформації щодо соціальних чинників освітнього рівня індивідів належить виконати два завдання, перше з яких полягає в тому, щоби з'ясувати прояв поселенських відмінностей у впливі соціального походження на прийняття рішення про припинення навчання на певному освітньо-кваліфікаційному рівні, а друге — висвітлити значення високого рівня соціального капіталу в означеному процесі. При цьому йти-меться про набутий по завершенні безперервного навчання (першу освітню стратегію) освітній рівень як такий, на якому вплив соціального походження на прийняття рішення про припинення освіти ще не є модифікованим іншими чинниками, пов'язаними з особливостями статусу індивіда на ринку праці. Тому при визначенні чинників першої освітньої стратегії розглядалися всі молоді люди, а не лише ті, хто на момент опитування досяг 22–23 років — мінімального віку, коли зазвичай відбувається завершення вищої освіти.

Для виконання окреслених завдань засобами логістичної регресії було оцінено ймовірність завершити безперервну освіту, здобувши повну вищу освіту, порівняно з іншими освітніми стратегіями. Вибір в якості залежної змінної моделей дихотомії “наявність повної вищої освіти після першого припинення навчання vs відсутність повної вищої освіти” зумовлений певними міркуваннями. Цей освітній рівень є найвищим в ієрархії освітньо-кваліфікаційних рівнів, відтак, саме його доступність для осіб із різним соціальним походженням найяскравіше унаочнюватиме притаманну українському суспільству освітню нерівність. Крім того, дані загальнонаціонального опитування, проведеного Інститутом соціології НАНУ 2002 року, засвідчили, що переважна більшість опитаних (65,9%) саме цей рівень освіти вважає достатнім для своїх дітей чи онуків [Моніторинг, 2002: с. 639].

Незалежні змінні моделі, які презентують вплив соціального походження на вибір освітньої стратегії, представлено описаними вище класовою належністю, освітнім рівнем, престижем зайнятості батьків та наявністю в сім'ї високого рівня соціального капіталу.

У результаті аналізу було зафіксовано наявність соціальної зумовленості вибору індивідами рівня, на якому відбулося перше припинення навчання: змінні всіх моделей дають змогу пояснити від 17,4% до 20,3% варіативності залежної змінної, а загальний відсоток коректних передбачень

¹ Соціальне походження індивіда в дослідженні вимірювали чотирма змінними: класовою позицією батька та матері (визначеною за схемою EGP) й освітнім рівнем батька та матері (визначеним за шкалою CASMIN).

на їх підставі освітньої стратегії коливається для різних моделей у межах від 67,7% до 79,7%. Водночас було зафіксовано існування поселенських та гендерних відмінностей у наборах предикторів вибору освітніх стратегій. Основні параметри моделей подано в таблиці 5.

Таблиця 5

Соціальні чинники вибору першої освітньої стратегії^a

Чинники	Відношення шансів	Значимість
Чоловіки, які мешкають у великих містах, R^2 (Нагелкерк) = 0,203		
Престиж зайнятості матері	1,023	0,009
Освіта батька		
Невідома	0,299	0,315
Повна вища	2,708	0,046
Неповна вища	0,943	0,906
Повна середня (включно з ПТУ)	0,499	0,166
<i>Неповна середня (включно з ПТУ)</i>		
Константа	0,217	0,008
Жінки, які мешкають у великих містах, R^2 (Нагелкерк) = 0,181		
Престиж зайнятості матері	1,049	$p < 0,001$
Освітня гомогамність батьківської сім'ї		
Гомогамна сім'я	1,530	0,048
<i>Гетерогамна сім'я</i>		
Константа	0,078	$p < 0,001$
Чоловіки, які мешкають у невеликих містах та селах, R^2 (Нагелкерк) = 0,189		
Престиж зайнятості матері	1,030	0,002
Престиж зайнятості батька	1,026	0,013
Освітня гомогамність батьківської сім'ї		
Гомогамна сім'я	2,444	0,001
<i>Гетерогамна сім'я</i>		
Константа	0,018	$p < 0,001$
Жінки, які мешкають у невеликих містах та селах, R^2 (Нагелкерк) = 0,174		
Престиж зайнятості матері	1,040	$p < 0,001$
Освітня гомогамність батьківської сім'ї		
Гомогамна сім'я	2,641	$p < 0,001$
<i>Гетерогамна сім'я</i>		
Константа	0,055	$p < 0,001$

^a Референтні категорії виділено курсивом.

Отримані дані демонструють поселенські відмінності у впливі соціального походження на першу освітню стратегію у чоловіків: так, якщо для чоловіків, котрі мешкають у великих містах, до її предикторів належать престиж зайнятості матері та освітній рівень батька, то для чоловіків, які проживають у невеликих містах та селах поряд із престижем зайнятості матері освітню стратегію визначають також престиж зайнятості батька та гомогамність сім'ї. Водночас вплив означених чинників в обох типах населених пунктів є подібним: шанси припинити безперервну освіту з отриманням диплома про повну вищу освіту підвищуються мірою зростання престижу зайнятості батьків і є вищими у гомогамних сім'ях, а також у синів батьків із повною вищою освітою порівняно з синами батьків із неповною середньою освітою.

Для жінок поселенські особливості впливу походження на вибір освітньої стратегії виявляються не у відмінностях у наборах відповідних соціальних чинників (в обох типах населених пунктів до них належать престиж зайнятості матері й освітня гомогамія сім'ї), а в їхньому впливі. Так, якщо зростання шансів здобуття повної вищої освіти зі збільшенням престижу зайнятості матері для мешканок великих міст та невеликих міст і сіл є подібним, то наявність в обох батьків вищої освіти підвищує шанси на її здобуття у перших у 1,53 раза, у других — у 2,64 раза.

Наголошу також, що статусні характеристики батька (освітній рівень або престиж зайнятості) справляють значимий вплив на шанси здобуття вищої освіти лише у чоловіків, тоді як у жінок ці чинники виявилися незначимими.

Механізм соціальної детермінації освітніх досягнень

Окремі виміри освітніх досягнень індивідів — одні сильніше, інші слабше — зумовлюються характеристиками сім'ї респондента, що доводять викладені вище результати аналізу даних. Однак залишається питання щодо того, яким чином здійснюється означений вплив, зокрема, чи відтворюються в українському суспільстві припущення щодо первинних та вторинних ефектів походження стосовно різних видів освітніх досягнень?

Щодо описаних видів освітніх досягнень ці впливи мають бути первинними для умінь та навичок і для оцінок, змішаними для напряму освітньої підготовки і вторинними для освітнього рівня індивіда. Тобто механізм соціальної детермінації освітніх досягнень є таким: рівень умінь та навичок, а отже, й оцінки, які його фіксують, зумовлені походженням індивіда. Як походження (з яким пов'язані батьківські цінності), так і вміння й навички та їхні оцінки разом зумовлюють вибір освітнього напряму. Крім того, вміння й навички та оцінки їх — як такі, що самі по собі є носіями впливу родинного оточення — є чинниками освітньої стратегії індивіда.

Перевірку цього припущення здійснено на підставі визначення зв'язків між двома групами змінних, перша з яких презентує освітні досягнення

індивіда (рівень базових умінь, середня оцінка, рівень здобутої освіти та напрям освітньої підготовки), а друга — його походження (престиж зайнятості батьків та освітня гомогамність сім'ї). Остання група змінних була сформована на основі найпоширеніших предикторів окремих видів освітніх досягнень. Позаяк перелічені змінні здебільше є категоріальними, тестування гіпотези здійснено методом логлінійного аналізу.

Даний метод має низку обмежень, серед яких, зокрема, необхідність використання лише категоріальних змінних і значний обсяг масиву даних. Усі перелічені змінні були в наявності лише в масиві, зібраному на замовлення Світового банку ($N = 2108$), відносно невеликий обсяг якого внеобхідних укрупнення категорій частини з них¹. Зрештою шкали змінних набули тако-го вигляду:

- середня оцінка, представлена дихотомією “низька або середня оцінка (від 1 до 4) vs висока оцінка (5)” (Оц);
- напрям освітньої підготовки, який поділяється на напрями підготовки із високим, середнім або низьким рівнем престижу (НОП);
- рівень умінь, розбитий на терцилі: низький, середній, високий рівень умінь (РУ);
- освітньо-кваліфікаційний рівень першої освіти, представлений дихотомією “повна вища освіта vs інший освітній рівень” (ОР);
- престиж зайнятості матері, розбитий на терцилі: високий, середній, низький (ПЗМ);
- престиж зайнятості батька, закодований так само, як і в разі матері (ПЗБ);
- освітня гомогамія сім'ї, визначена як дихотомія “гомогамна vs гетерогамна сім'я” (ОГС).

Тестування різних комбінацій зв'язків між переліченими змінними дало підстави для висновку щодо кращих описових можливостей моделі, до якої включено такі пов'язані із соціальним походженням чинники, як освітня гомогамність сім'ї та престиж зайнятості батька, і такі види освітніх досягнень, як оцінки, рівень умінь та освітньо-кваліфікаційний рівень. Взаємозв'язки між цими змінними можна відобразити таким чином:

$$УУ \times ОГС + УУ \times ОУ + РУ \times Оц + ОГС \times ОР + ОГС \times ПЗО + ОГС \times Оц + ОУ \times ПЗО.$$

Характеристики одержаної моделі, визначені на підставі відношення правдоподібності, такі: $\chi^2 = 51,155$; $df = 52$, значимий на рівні $p = 0,507$. Тобто наведена модель взаємозв'язків між змінними значимо не відрізняється від наявних емпіричних даних. Зафіксовані взаємозв'язки між походженням та освітніми досягненнями схематично відображено на рисунку.

Як видно зі схеми, прямий вплив соціального походження спостерігається для всіх видів освітніх досягнень, в тому числі й для освітнього рівня індивіда (через престиж зайнятості батька та через освітню гомогамність

¹ Обсяг масиву даних унеможливив розгляд специфіки механізму детермінації освітніх досягнень у чоловіків і жінок.

сім'ї). Водночас освітній рівень зазнає також опосередкованого впливу соціального походження через рівень умінь. Між цими двома змінними зв'язок є двобічним: з одного боку, кращий рівень умінь є підставою для відбору на вищий освітній рівень, а з іншого — вищий рівень освіти забезпечує краще володіння уміннями та навичками. І оцінка, і рівень умінь зумовлені рівнем культурного капіталу сім'ї, крім того, оцінка є виразником того, наскільки добре індивід опанував певні уміння та навички.

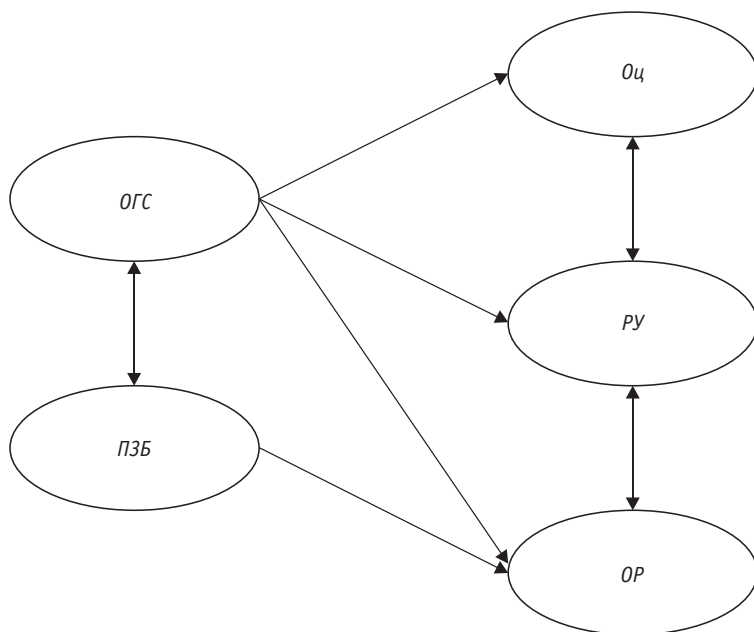

Рис. Взаємозв'язок між походженням індивіда та його освітніми досягненнями

Загалом вплив соціального походження на освітні досягнення є складним процесом, що здійснюється за кількома каналами — як у прямій, так і в опосередкованій формі.

Висновки

Викладені вище результати аналізу даних засвідчують доцільність комплексного розгляду соціальної зумовленості освітніх досягнень. Прояви цієї зумовленості в українському суспільстві можна згрупувати таким чином.

1. Освітня гомогамія є достатньо поширеною в українському суспільстві: частка гомогамних за освітнім рівнем шлюбів становить 63,5% для батьківських сімей і близько 51,3% — для сімей дітей. При цьому для найвищого освітнього рівня — повної вищої освіти — спостерігається відтворення гомогамності шлюбу: понад половину дітей, які є вихідцями із сімей, де батьки мають повну вищу освіту, і самі створили аналогічну родину.

2. Вплив соціального походження спостерігається для всіх видів освітніх досягнень: рівня вмінь та навичок, навчальної успішності, освітньої спеціалізації, освітньо-кваліфікаційного рівня. Водночас він зумовлюється різними чинниками з відмінною силою впливу для кожного виду досягнень.
3. Рівень базових умінь та навичок молодих українців зумовлюється престижем зайнятості батька та освітньою гомогамністю батьківської родини і зростає в гомогамних родинах, де престиж заняття батька є вищим. Крім того, ліпші показники вмінь мають особи, які мешкають у великих містах, а також, внаслідок ефекту селективності, індивіди із вищим рівнем освіти.
4. Навчальна успішність також зазнає впливу походження, підвищуючись у сім'ях, де батьки мають вищу освіту. Водночас жінки навчаються краще за чоловіків, і, аналогічно до рівня умінь, учні з кращою успішністю мають і вищий освітньо-кваліфікаційний рівень.
5. Чинники вибору напряму освітньої підготовки дещо різняться у чоловіків і жінок. Так, проживання в невеликому місті або селі значимо зменшує ймовірність обрання напрямів з високим або середнім престижем для представників обох статей. Для чоловіків підвищує ймовірність навчатися на престижному напрямі наявність вищої освіти в обох батьків. Для жінок опанування напряму високої або середньої престижності буде більш імовірним за умов підвищення престижу зайнятості матері.
6. Існують гендерні відмінності у шансах здобуття повної вищої освіти за припинення безперервної освіти українською молоддю. Так, у жінок вони зростають при підвищенні престижу зайнятості матері та в разі наявності вищої освіти в обох батьків. У чоловіків чинники одержання повної вищої освіти варіюють залежно від типу населеного пункту. Якщо престиж зайнятості матері підвищує шанси на здобуття вищої освіти як у мешканців великих міст, так і невеликих міст і сіл, то для перших її предиктором також є рівень освіти батька, а для других — престиж зайнятості батька та освітня гомогамність батьківської родини.
7. Дістала підтвердження гіпотеза щодо впливу освітньої гомогамності родини, зокрема наявності в обох батьків вищої освіти, на міжгенераційне відтворення освітніх досягнень. Так, для вихідців із гомогамних родин спостерігаються ліпше опанування базових умінь і навичок, краща навчальна успішність, вищі шанси здобути повну вищу освіту на момент першого переривання навчання¹, а для чоловіків — також збільшення ймовірності обрання напряму освітньої підготовки з високою престижністю.

¹ Останнє не стосується чоловіків, які мешкають у великих містах, для яких значимого впливу цього чинника на ймовірність здобути повну вищу освіту зафіксовано не було.

8. Соціальна детермінація освітніх досягнень індивіда відбувається передусім через престиж зайнятості батька та освітню гомогамність сім'ї (за вищим освітнім рівнем). При цьому прямий вплив першого чинника простежується лише для освітньо-кваліфікаційного рівня індивіда, а другого — як для рівня здобутої індивідом освіти, так і для рівня його умінь та навичок і для оцінок. Також було зафіксовано опосередкований вплив освітньої гомогамії родини на освітній рівень індивіда через рівень його вмінь.

Джерела

- Веблен Т. Теория праздного класса / Торстейн Веблен; [пер. с англ. С. Г. Сорокиной]. — М.: Прогресс, 1984. — 367 с.
- Малиш Л. Освіта як передумова виходу молоді на ринок праці / Ліна Малиш, Олександр Виноградов // Молодь України: від освіти до праці / [Оксамитна С., Виноградов О., Малиш Л., Марценюк Т.]; під ред. С. Оксамитної. — К.: ВПЦ НАУКМА, 2010. — С. 81–103.
- Малиш Л. О. Базові уміння та навички української молоді: соціальні чинники та вплив на позицію на ринку праці / Л.О. Малиш, О. Г. Виноградов // Наукові записки НАУКМА. — Т.122. Соціологічні науки. — 2011. — С. 32–41.
- Оксамитна С. Міжгенераційна класова та освітня мобільність / Світлана Оксамитна. — К.: НАУКМА; Аграр Медіа Груп, 2011. — 287 с.
- Оксамитна С. Престиж професій та занять у соціальному просторі міста / С.Оксамитна, С.Стукало // Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг [За ред. д. ек. н. В.Ворони, д. соц. н. М.Шульги]. — К.: Інститут соціології НАН України, 2012. — С. 429–435.
- Україна 2002. Моніторинг соціальних змін / [наук. ред. В.Ворони, М.Шульги]. — К.: Інститут соціології НАНУ, 2002. — 666 с.
- Bernstein B. Theoretical Studies Towards a Sociology of Language. Vol. 1 / Basil Bernstein // Class, Codes and Control : in 4 vol. — London: Routledge and Kegan Paul, 2003. — 266 p.
- Bernstein B. The structuring of pedagogic discourse. Vol. 4 / Basil Bernstein // Class, Codes and Control : in 4 vol. — London: Routledge and Kegan Paul, 2003. — 248 p.
- Blossfeld H.-P. Who Marries Whom? Educational Systems as Marriage Markets in Modern Societies // Hans-Peter Blossfeld, Andreas Timm. — Dodrecht: Kluwer Academic Publisher, 2003. — 360 p.
- Bourdieu P. L'école conservatrice. Les inegalites devant l'école et devant la culture / Pierre Bourdieu // Revue française de sociologie. — 1966. — Vol. 7, № 3. — P. 325–346.
- Bourdieu P. The Inheritors: French Students and Their Relation to Culture / Pierre Bourdieu, Jean-Claude Passeron. — Chicago; London: University of Chicago Press, 1979. — 144 p.
- Bourdieu P. Homo academicus / Pierre Bourdieu. — Paris: Edition de la Minuit, 1984. — 322 p.
- Bratti M. Social Class and Undergraduate Degree Subject in the UK. IZA Discussion Paper No. 1979 / Massimiliano Bratti. — Bonn: IZA, 2006. — 39 p.
- Domański H. Educational Homogamy in 22 European Countries / Henryk Domański, Dariusz Przybysz // European Societies. — 2007. — Vol. 9 (№ 4). — P. 495–526.
- Dribe M. Status Homogamy in the Preindustrial Marriage Market: Partner Selection According to Age, Social Origin, and Place of Birth in Nineteenth-century Rural Sweden / Martin Dribe, Christer Lundh // Journal of Family History. — 2009. — Vol. 34 (4). — P. 387–406.

Erikson R. Explaining Class Inequality in Education: The Swedish Test Case / Robert Erikson, Jan O. Jonsson // Can Education Be Equalized? The Swedish Case in Comparative Perspective. — Boulder: Westview Press, 1996. — P. 1–63.

Hu S. Beyond Grade Inflation: Grading Problems in Higher Education. ASHE Higher Education Report / Shouping Hu. — Volume 30 (№ 6). — S.l., 2005. — 99 p.

Jacobs J A. Changing places: conjugal careers and women's marital mobility // Jerry A. Jacobs, Frank F. Furstenberg Jr. — 1986. — Social Forces. — Vol. 64 (№ 3). — P. 714–733.

Kalmijn M. Assortative Mating by Cultural and Economic Occupational Status / Matthijs Kalmijn // American Journal of Sociology. — 1994. — Vol. 100 (№ 2). — P. 422–452.

Kalmijn M. Intermarriage and homogamy: causes, patterns, trends / Matthijs Kalmijn // Annual Review of Sociology. — 1998. — Vol. 24. — P. 395–421.

Leeuwen M.H.D. van. Partner Choice and Homogamy in the Nineteenth Century: Was There a Sexual Revolution in Europe? / Marco H.D. van Leeuwen // Journal of Social History. — 2002. — Vol. 36 (№ 1). — P. 101–123.

Montmarquette C. How do young people choose college majors? / Claude Montmarquette, Kathy Cannings, Sophie Mahseredjian // Economics of Education Review. — 2002. — Vol. 21 (№ 6). — P. 543–556.

Oksamytna S. Social origins and educational inequality in Ukraine / S.Oksamytna, V.Khmelko // Наукові записки НаУКМА. — Т. 70. Соціологічні науки. — 2007. — С. 39–46.

Oosterbeek H. Is there a hidden technical potential? / Hessel Oosterbeek, Dinand Webink // De Economist. — 1997. — Vol. 145 (№ 2). — P. 159–177.

Schwartz C.R. Pathways to Educational Homogamy in Marital and Cohabiting Unions / Christine R. Schwartz // Demography. — 2010. — Vol. 47 (№ 3). — P. 735–753.

Vallet L.-A. Evolution historique de l'inegalité des chances devant l'école: des methodes et des resultat revisites / Louis-Andre Vallet, Marion Selz // Education et formation. — 2007. — № 74. — P. 65–74.